

Egy korai kombinatorikus vers?

Hunyadi Ferenc Báthory István halálát sirató mesterkedő költeménye

MOLNÁR Dávid

Tokaj-Hegyalja Egyetem, Speculum Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs
ORCID ID: 0002-3825-2030

An early combinatorial poem?

Ferenc Hunyadi's mourning technopaignion on the death of Stephen Báthory

Abstract | In 1588, two years after the death of BÁTHORY István, HUNYADI Ferenc published a short anthology of his mourning elegies in Latin. One of the twenty-two poems is an example of *poesis artificiosa*. This 24-word verse is a so-called *carmen parallelicum*, whose elements can be permuted with each other according to the given structure of an imaginary table. The question is whether this four-word work can be read as a combinatorial or at least a partially combinatorial poem? The paper explores this question using other contemporary examples, because this is perhaps the earliest known combinatorial poem in the history of Hungarian literature.

Key words | pattern poetry, technopaignion, combinatorial poem, humanism in Transylvania

Hunyadi Ferenc majdnem két évvel Báthory István halála után jelentette meg rövid antológiáját a király halálára, amelyet előszavában Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek ajánlott.¹ A huszonkét hosszabb-rövidebb költeményből huszonegy Báthory halálát gyászolja. Az első, 283 hexameterével leghosszabb műve, az *Apotheosis* burjánzó mitológiai képekkel írja körül Báthory István halálát és megisteniesülését. A legutolsó, 159 hexameternyi vers (*Victoria Othonis [...] contra Ioan. Sambucum, ex analibus Antonii Bonfinii nondum a Sambuco depravatis, veritati suae, ac honori Patriae restituta*), amelyet Hunyadi úgy biggyesztett a kötet végére, nemcsak tematikájában tér el a kötet tartalmától, hanem az ajánlás címzettjében is. Ezt a fejedelem főkamrásának, Gyulay Pálnak címezte. A költemény egyrészt egy olyan hexameterben írt irodalomelméleti-filológiai mű, amely a 10. századi magyar kalandozások és I. Ottó augsburgi győzelmének elmesélésén keresztül Zsámboky János Bonfini-kiadását kritizálja, másrészt pedig egy olyan verses skatulya, díszes keret, vagy inkább koporsó, amely paratextusként zárja körül Hunyadi Zsámbokyt gúnyoló, négy soros, halottgyalázó epítáfiumát. Ez a mesterkedő költészet (*technopaignion*) egyik műfaja, a *logogryphus*,² amely rokon a verses találós kérdéssel és Zsámboky humanista nevével, a *Sambucusszal* ('bodzafa') űz szójátékot:

Historiae fur Ungaricae, non author et author
Et sine doctrina doctor, non arbor et arbor
Sambucus iacet hic: nulliscius, omnisciusque,
Exspue qui transis, cinerique imminge viator.

(A magyar történelem tolvaja: nem szerző és mégis szerző. / Tudomány nélküli tanító: nem fa és mégis fa. / Bodzafa fekszik itt: semmit tudó és mindentudó. / Ki [itt] elhaladsz, köpj ki és hugyozd le a hamvakat, vándor!)

E két, viszonylag terjedelmesebb első és utolsó vers között található még tizenkilenc rövidebb költemény: egy elégia *Monodia* címmel, amelyet a király sírjánál „énekelt” állítólag Hunyadi,³ nyolc számozott epicédium a temetésre, hat számozott elógium, valamint a király képmására költött három négy soros művecske,⁴ és végül egy kronosz-

1 Franciscus HUNNIADINUS, *Piis manibus D. Stephani Bathorei quondam Poloniae regis inclutii* (Cracoviae: Ex officina Lazari, 1588) – RMK III 773.

2 KILIÁN István, *A régi magyar képvess* (Miskolc–Budapest: Felsőmagyarország Kiadó–Magyar Műhely Kiadó, 1998), 317.

3 Magyar fordítását lásd: WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, második száz – első rész, ford. KÖVÁRI Aladár (Budapest: Medicina Könyvkiadó, 1962), 201.

4 Fordítását lásd *Báthory István képe alá* címmel: TÓTH István, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: „Költők virágoskertje”* (Budapest: Accordia Kiadó, 2001), 114.

tiken, amely szintén a mesterkedő költészet egyik műfajaként Báthory születésének, uralkodásának és halálának idejét rejtí magában.⁵

A tanulmány a fent említett hat számozott elógium közül az elsőt vizsgálja, és ezzel kapcsolatban teszi fel azt a kérdést, hogy vajon a mesterkedő költészet (*technopaignion* vagy *poesis artificiosa*) műfaján belül vajon nem lehetséges-e, hogy ez a költemény lenne a legkorábbi példája a kombinatorikus költészetnek a magyar irodalomtörténetben (igaz, latin nyelven). Hunyadi verse a Báthory István halálával szétáradó univerzális gyászt próbálja szavakba önteni, amely egy játékos koordináta-rendszer elemeiként hozza működésbe a verssorok *x* és *y* tengelyén a szavakat. Az eredeti, 1588-as kiadás nem hívja fel külön a figyelmet ezekre az olvasási lehetőségekre (lásd 1. ábra). Azonban Weszprémi István, akinek, úgy látszik, 18. századi művelt olvasóként még nagyon is jó szeme volt a korszakban is népszerű *lusus poeticus* különféle változataihoz, így értelmezte és tipográfiai jelezte is. Ezt aztán a Weszprémit fordító Kővári Aladár még inkább kihangsúlyozta.

Két disztichonról van szó, amelyek minden sora hat szót tartalmaz, amelyeket – szokás szerint – vízszintesen kiolvastva adják ki a hexametert és pentametert. Az első sor hat főnév vocativusát, a második sor hat ige E/2. imperativusát, a harmadik sor hat főnév accusativusát, míg a negyedik sor megint hat főnevet tartalmaz ablativusban. Az egymás alatti sorok minden eleme permutálható egymással, mivel grammatikailag értelmes lesz az összes variáció. Ha kézzelfogható objektumként, valamiféle versíró masinaként képzeljük ezt el,⁶ akkor egy olyan hexagon alakú tárgyat kell magunk előtt látnunk, amelynek négy emelete, szintje van, amelyek, mint a Rubik-kocka sorai, elforgathatók egymáson. Példákat keresve Kilián István fent idézett könyvére igyekszem támaszkodni, aki Hunyadi művéről vagy nem tud, vagy nem tartja érdemesnek arra, hogy megemlítsa a mesterkedő költészet egyik korai, hazai példáját.

A vers egy ún. *carmen parallelum* vagy *carmen correlativum*, magyarul *párhuzamos vers*, amelyben az egymással párhuzamos vízszintes sorokra az ezek elemeiből felépülő függőleges sorok – mintegy kiegészítve azokat – válaszolnak. A műfajon belül több, egyszerűbb és bonyolultabb verzióval is találkozunk. A legegyszerűbb az, amikor az egymás alatt lévő szavakat nemcsak vízszintesen, hanem függőlegesen is össze lehet olvasni. Erre ad egy egyszerű példát Paschasius (ő nem táblázatban közölte):⁷

5 VIX noVles seX, bls qVInos reX, VIDERat annos / blssenI blssena haVsIt noX anXIa MensIs. Kővári Aladár fordításában: „Élt alig ötvennégy évet, tizig ebbe király volt, / sirba tizenketted havi és napi éjszaka vitte.” WESZPRÉMI, *Magyarország és Erdély...*, 199.

6 Mint például Quirinus Kuhlmann „szonettgépét”: *Der Wechsel menschlicher Sachen*. Vö.: Quirinus KUHLMANN, *Himmlische Libes-Küsse, über di fűrnemsten Oerter der Hochgeheiligten Schrift, vornemlich des Salomonischen Hohenlides wi auch anderer dergleichen Himmelschmeckende theologische Bücher poetisch abgefasst* (Jehna: Samuel Adolph Müller, 1671), 53–60. Lásd ehhez: TESLÁR Ákos, *Quirinus Kuhlmann versíró gépének rekonstrukciójáról* (online: http://magyar-irodalom.elte.hu/2000/uj/12.htm#_edn1; 2021. 09. 25.)

7 PASCHASIUS, *Poesis artificiosa* (Herbipolis: Zubrodt, 1674), 120. Sokkal bonyolultabb példákkal találkozhatunk Juan Caramuel y Lobkowitznál: az *Ad Musas Castalias epigramma* című 292. vagy a 293. példa. Ioannis CARAMUELIS *Primus calamus ob oculos ponens metamicam, quae variis currentium, recurrentium, adscendentium, descendantium, nec-non circumvolantium versuum ductibus, aut aeri incisus aut buxo insculptus aut plumbo infusus multifformes labyrinthos exornat* (Romae: Fabius Falconius excudebat, 1663).

Mars	Pan	Pluto	Ceres	Liber	Neptunus	Apollo
arma	nemus	baratrum	segetes	mera	flumina	chordas
captat	amat	dat	multiplicat	fundit	regit	aptat

Mars	Pán	Pluto	Ceres	Liber	Neptunus	Apollo
fegyvert	erdőt	alvilágba	termést	bort	vízfolyamokat	húrokat
tart	szeret	vet	szaporít	tölt	irányít	húz meg

Vagyis: *Mars arma captat, Pan nemus amat...*

Ennek játékosabb verziójában már jelentéskülönbségek is vannak, amelyek kontextustól (ráolvasástól) függően változnak. Molnár Gergely grammatikájának 1671-es kibővített verziójában az ismeretlen redaktor *versus parallelus*nak nevezi ezt, és a következő példát hozza rá (a szemléletesség kedvéért eltoltam a sorokat):⁸

Haec domus	odit, amat, punit, conservat, honorat, Nequitiam, pacem, crimina, jura, bonos.
Ez a ház	gyűlöli, szereti, bünteti, betartja, tiszteli,
a	semmirekellőséget, békét, bűnöket, törvényeket, jókat.

Adott kontextus szerint változtathatjuk a szöveg ellentétes értelmét attól függően, hogy milyen házról és mit gondolunk. Alapolvasatban ez a ház gyűlöli a semmirekellőséget, szereti a békét stb., de ha eltoljuk egy szóval, akkor az ellenkező értelmet kapjuk: ez a ház gyűlöli a békét, szereti a bűnöket, megbosszulja a törvényeket, megtartja a hasznót, és tiszteli a semmirekellőséget.

Bonyolultabb változata az ún. *stychodilection*, amely ránézésre a *carmen parallelum* alműfajának tűnik. Ennél a versfajtánál a sorok és oszlopok száma megegyezik, de vízszintesen és függőlegesen összeolvasva is ugyanazokat a verssorokat kapjuk, ha ugyanazon sorszámú vízszintes és függőleges sorban kezdjük az olvasást. A Molnár-féle későbbi kiadások is ismerik, és a *cubus* (négyzetvers) egyik fajtaként említik.⁹

⁸ Gregorius MOLNAR, *Elementa grammaticae latinae, pro recta Scholasticae Juventutis Institutione* (Claudio-polis: Apud Michaellem Szentyel, 1671) – RMK II 1275, N^v

⁹ MOLNAR, *Elementa grammaticae latinae...* N2^v. A magyar irodalomtörténet első ismert 33×33 karakterből megszerkesztett *Monostichon* című kubusa Szenci Molnár Albert nevéhez fűződik (*Omnia reddo meo qui praeibuit omnia Remo*). *Eidyllion Georgi REMI j.u.d. Omnia inscriptum: ad Dn. Albertum Molnar Pannonem* (Amberg: Schönfeld, 1605) – RMK III 7513, A4^v

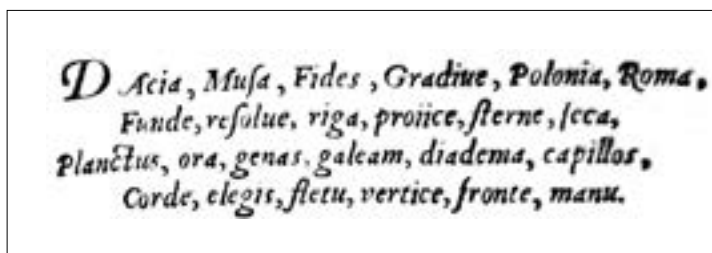
Tempore	<i>remigiis</i>	sulcando	navita	tutus
Remigiis	<i>rapidas</i>	<i>Neptuni</i>	<i>scindit</i>	<i>arenas</i>
Sulcando	<i>Neptuni</i>	subter	ovantia	rupes
Navita	<i>scindit</i>	ovantia	rupes	exsuperando
Tutus	<i>arenas</i>	rupes	exsuperando	carinis

Annyiban kapcsolódik ide az ún. *carmen proteicum* (próteuszi vers) is, hogy a versor szavait permutálja az összes lehetséges sorrendben. A fenti példánál ez csak korlátozottan lehetséges, ha nem is a szavak, de a sorok mentén általában működtethető. Paschasius példája a *Tu mea lux vitae virgo spes maxima salve*, amelynek szavait aztán 77 oldalon keresztül variálja az összes lehetséges sorrendben, és így 2000 „verset” (vagy egy 2000 soros verset?) komponál meg.¹⁰

És most lássuk Hunyadi versét, a szemléletesség kedvéért szintén táblázatba törve:¹¹

<i>Dacia</i>	<i>Musa</i>	<i>Fides</i>	<i>Gradive</i>	<i>Polonia</i>	<i>Roma</i>
<i>funde</i>	<i>resolve</i>	<i>riga</i>	<i>proiice</i>	<i>sterne</i>	<i>seca</i>
<i>planctus</i>	<i>ora</i>	<i>genas</i>	<i>galeam</i>	<i>diadema</i>	<i>capillos</i>
<i>corde</i>	<i>elegis</i>	<i>fletu</i>	<i>vertice</i>	<i>fronte</i>	<i>manu</i>

Erdély	Múza	Hit	Mars	Lengyelország	Róma
önts	nyissad	öntözd	vesd le	szórd el	nyírd le
jajszót	szád	orcád	sisakod	fejéked	hajadat
szívből	elégiára	sírással	fejedről	homlokodról	kezeddel

1. ábra: a vers eredeti, 1588-as szedése.

¹⁰ PASCHASIUS, *Poesis*... 196–273.

¹¹ Kővári Aladár fordításában: „Erdély, Múza, te szószentség, Mars, Lengyeli, Róma / önts, nyissad ki, megöntözd, vesd le, letedd, kicibálhadd / jajszót, szád, orcád, sisakod, koszorud, hajadat most / szívből, gyászra, sírással, földről, a földre, kezeddel.” WESZPRÉMI Magyarország és Erdély..., 203.

„Ferencz doktor” költeménye a Molnár-féle grammatika *versus parallelus* példájához kapcsolható leginkább. Annyi különbséggel, hogy ez utóbbi vers Báthory István halálára íródott, és így a gyásszal ellentétes értelem nemigen olvasható ki belőle. Az első sor megszemélyesített figuráit egyszerre és külön-külön is meg lehet szólítani. Míg az y-tengelyeken függőleges irányban felülről lefelé hat négyszavas-négysoros versszakot olvashatunk ki, amelyekben Dacia (nyilván Erdély, csak nem jön ki a hexameter), a Múza, Fides mint a becsület, hit és hűség istenasszonya, Mars, Lengyelország és Róma siratják a királyt. Ha a fent már hasonlatként említett hexagonális hasáb legfelső szintjét „forgatjuk el”, akkor értelmileg még konzekvens marad a vers, vagyis akár a múza önt szívéből jajszót, akár Lengyelország nyírja le a haját, vagy esetleg Mars nyitja a száját gyászdalra, ezek mind azzal az univerzális bánattal függenek össze, amely Báthory halálával szakadt a világra. Azért nem merem nyugodt szívvel a magyar irodalomtörténet legkorábbi kombinatorikus költeményének nevezni, mert a többi sor „elforgatása” grammatikailag helyes olvasatot ad ugyan, de az értelme azért gyakran meg-megbicsaklik (ugyanakkor teljesen értelmetlennek sem mondanám): *Polonia riga ora corde*, vagy *Musa proiice capillos fletu*, *Roma riga planctus manu* stb.

A kombinatorikus olvasat mellett a versszerkezet miatt úgy is olvashatjuk a szöveget, ahogy egy képverset, vagyis a függőleges sorokat egy időben halljuk magunkban, mint valami gyászkórust. A király erényeinek és dicsőségének szimbólumai tehát kórusban, időben egyszerre siratják Báthory halálát „felülről lefelé”, de úgy, hogy a függőleges sorok fölött az alanyok akár cserélgethetők is, miközben vízszintesen is tömör, expresszív szóáradatban nyomatékosítja a szöveg a gyászt és veszteséget a többes, vagyis hat alannyal egyszerre. Így megakad a verssorok lineáris, tehát metrumban mérhető ideje (egy az idő múlásának képzetéhez eleve szorosan kötődő médiumban), mintha harmonikaszzerűen összecsuknánk, egymásra hajtánánk a hat oldalt, hogy egyszerre zengjenek a gyászoló, függőleges sorok.

Összefoglalva: vajon ebbe a mesterkedő költői játékba beleláthatjuk-e a fenséges gyász olyan nyelvi mátrixát, amelynek elemei és jelentésárnyalatai korlátozottan ugyan, de permutálhatók? Esetleg a formája/szerkezete miatt az idő múlásának és megállításának metaforájaként is olvashatjuk/láthatjuk? Ha viszont így tekintünk rá, akkor nem olvashatjuk-e akár képversként is? Azért jöhet szóba a képvers-olvasat, mert a fenti értelmezés – márpedig Weszprémi olvasata egyáltalán nem légből kapott – csak akkor állja meg a helyét, ha a verset nemcsak olvassuk, hanem látjuk is, vagyis a vers befogadása egyszerre verbális és egyszerre vizuális síkon történik (vagy legalábbis ezeket váltogatva). A verstestet egyszerre kell „térben” is átlátnunk, felfognunk, miközben a „felületére” rótt szavakat is elolvassuk és megértjük. A fenti, táblázatba tört versszöveg már a modern kor emberének mechanikus szemléletét tükrözi. A humanista Hunyadi korához aligha van valami köze. A humanista versíró játék – mondhatni intellektuális etikett – nem is engedte volna meg, hogy a felfedezés örömét elvegye a tudós olvasótól. (Mintha egy viccet a végén, a poénnal kezdenénk, hogy aztán visszafelé próbáljuk azt megmagyarázni.) De ha nem fogadnánk ezt el, és a képversek vizuális formához (*technopaignion* vagy *carmen figuratum*) kötött definíciójához ragaszkodunk (ami az írott/nyomtatott szöveg eleve adott térbeliségéhez képest még sokkal több „te-

ret” feltételez az adekvát értelmezés feltételeként), még mindig létezik egy olyan műfaji lehetőség, amelybe belekapaszkodhatunk. Ugyanis a 16–17. századi költői játékokkal foglalkozó irodalom a mai szemmel képversként (*carmen figuratum*) felfogott műveket a *technopaignion apertum*, vagyis nyílt, látható költői mesterkedés csupán egyik változatának látta a kettő közül. A másik – tehát a *carmen figuratum* melletti – költői játék neve egyszerűen: *technopaignion simplex*. Ezt Kilián István Andreas Graffra¹² hivatkozva így definiálja: „a költői mesterkedéseknek az a csoportja, amely semmiféle külső alakot nem vesz fel, ugyanakkor azonban láthatóak, mint az alphabeticum (ábécé-vers), az alliteratio stb.”¹³ Vagyis nem vizuális alakot vesz fel a vers, ahogy a képversek, hanem a mellékjelentést a tér és az idő nem vizuális érzékeltetésével éri el. Jelen esetben azzal, hogy a vers függőleges olvasata a szinkronicitás képzetét kelti a hat alany egyidejű „kórusával”, miközben ezzel párhuzamosan létezik a diakrón olvasat is, ahol a gyász látványos, expresszív aktusaira egymás után szólítja fel a hat alanyt az olvasón keresztül a szerző (vagy a szerzőn keresztül az olvasó?). Így pedig Hunyadi a függőleges, cövekként álló jelent és a vízszintes valahonnan valahová tartó időfolyamot próbálja érzékeltetni a halál végül is prózai eseménye kapcsán egy kimerevített „képben”. Egy frízen, amelynek hat oldalán ott áll látszólag domborműbe merevedve Erdély, a Múzsza, Fides, Mars, Lengyelország és Róma, amelyek a gyász kellékeit és aktusait egymás között cserélgetve zokogják el – magukra hagyatva – Báthory István halálát.

12 Andreas GRAFF, *Methodica poetices praecepta in usum scholae Solnensis edita* (Trenchinii: in officina typographica Dorotheae Wocalianae, 1642) – RMK II 606

13 KILIÁN, *A régi magyar képvers*, 319.